

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

УДК 991.9:502

Любомир ЦАРИК

ПРОСТОРОВО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ТЕРИТОРІЙ І ОБ'ЄКТІВ ПЗФ ПОДІЛЛЯ: ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Проаналізовано зміни функціональної структури територій та об'єктів ПЗФ Поділля за період 2000 – 2011 років за адміністративними областями, з'ясовано деструктивні тенденції щодо створення малоефективних форм охорони природи на теренах Тернопільської та Хмельницької областей у минулому, обгрунтовано заходи щодо оптимізації заповідної мережі регіону.

Ключові слова: просторово-функціональна структура, території та об'єкти ПЗФ, оптимізація заповідної мережі, екомережа.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Актуальність дослідження пов'язана з ростом ролі і значимості заповідних територій у природних регіонах, як стабілізаторів екологічної рівноваги, центрів гено- і ценофондів, місць відпочинку і оздоровлення людей, ареалів збереження ландшафтного і біотичного різноманіття. Заповідні території сьогодні виконують окрім природоохоронних середовищепідтримувальні, рекреаційні, естетичні, науково-пізнавальні функції. Збалансованість функціональної структури територій та об'єктів ПЗФ забезпечує виконання ними передбачуваних функцій, оптимізація просторової структури спрямована на досягнення виважених співвідношень між екологічно стабільними природними і еко-нестабільними антропогенними угіддями, встановлення відповідальних режимів природокористування на конкретних теренах, поетапної трансформації заповідної мережі до складу регіональної екомережі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання аналізу функціональної і територіальної структур заповідних мереж Поділля присвячена низка наукових праць. Аналіз мережі територій і об'єктів природно-заповідного фонду поданий в працях В.П. Брусак, Р.М. Гнатюка, Ю.В. Зінька, Я.С. Кравчука [1], Г.І. Денисика, В.С. Любченка [4], А.В. Гудзевича [2,3], Л.П. Царика [9], П.Л. Царика [10], Т.Л. Андрієнко, Р.Я. Арап, Р.Г. Білик [5] та інші. Так, Л.П.Цариком (2004) проведений аналіз наявних і перспективних НПП і РЛП та розкрито їх роль у природоохоронному і рекреаційному комплексах Тернопілля. Історико-географічний аналіз формування і розвитку природоохоронних територій Поділля поданий Л.П.Цариком у 2006 році. Територіальні особливості розвитку рекреаційних ресурсів в межах заповідних територій для цілей екотуризму в Україні проаналізовані у праці Л.П.Царика, П.Л.Царика (2007). Питання оптимізації структури заповідних територій в рамках регіональної екомережі розглянуті у праці Л.П.Царика, П.Л.Царика (2008), територіальна організація заповідної мережі в межах ландшафтних районів

проаналізована у праці Л.П.Царика (2008), особливості оптимізації мережі територій та об'єктів ПЗФ Поділля розглянуті у праці Л.П.Царика (2008). Аналіз територій та об'єктів заповідного фонду Хмельницької області проведений у 2009 році Л.П.Цариком, П.Л.Цариком.

Метою даної публікації є висвітлення оптимізаційної ролі збалансованої структури територій і об'єктів ПЗФ і на матеріалах розвитку заповідного фонду подільських областей у 2009-2011 роках продемонструвати позитивні аспекти таких змін.

Виклад основного матеріалу. Існуюча мережа територій та об'єктів природно-заповідного фонду Поділля зважаючи на різноманітні історичні особливості її формування має істотні відмінності у границях адміністративних областей, а відтак є неоднорідною в територіально-функціональному відношенні. У двадцяти двох адміністративних районах Поділля (34%) у функціональній структурі ПЗФ переважає поєднання трьох заповідних категорій із одинадцяти існуючих в Україні. Ще двадцять два адміністративні райони (34%) мають поєднання чотирьох заповідних категорій. У дванадцяти адміністративних районів Поділля (19%) функціональна структура ПЗФ представлена тільки поєднанням двох заповідних категорій. Решта вісім адміністративних районів мають від п'яти до семи заповідних категорій у функціональній структурі ПЗФ і складають 13% загальної кількості районів. Наведені дані засвідчують низький рівень функціональної структурованості мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду Поділля на рівні адміністративних районів.

Другим важливим показником аналізу існуючої заповідної мережі є кількісний розподіл заповідних об'єктів на теренах адміністративних районів. Типологія адміністративних районів Поділля за кількістю заповідних об'єктів засвідчує, що найпоширенішу типологічну групу формують райони з кількістю заповідних об'єктів у межах 10-29. Саме на неї припадає середньостатистичний показник кількості заповідних об'єктів, який

рівняється 21. Це означає, що у адміністративних районах цієї групи процес природодослідження і виявлення цінних для заповідання об'єктів необхідно продовжувати.

Третім критерієм аналізу існуючої мережі територій та об'єктів ПЗФ Поділля є типологія адміністративних районів за часткою заповідних територій у загальній площі. При цьому не враховувались площі зайняті під господарськими і рекреаційними зонами ПНП і РЛП, які не мають безпосереднього відношення до заповідності. В результаті реальна заповідність Кам'янець-Подільського, Чернорівняцького, Шепетівського, Полянського районів Хмельницької області та

Монастирського, Буцацького, Заліщицького, Борщівського районів Тернопільської області знизилась в десятки разів, що об'єктивніше відображає реальну ситуацію у заповідній справі уникаючи подвійного обліку заповідних територій. У сімнадцяти адміністративних районах Вінницької області із двадцяти семи (63%), 9 із 20 адміністративних районах Хмельницької області (45%) частка заповідних площ складає менше 1%, а відсоток площі територій та об'єктів ПЗФ у межах площі Барського, Калинівського, Крижопільського адміністративних районів становить менше 0,1%. (рис.1.).

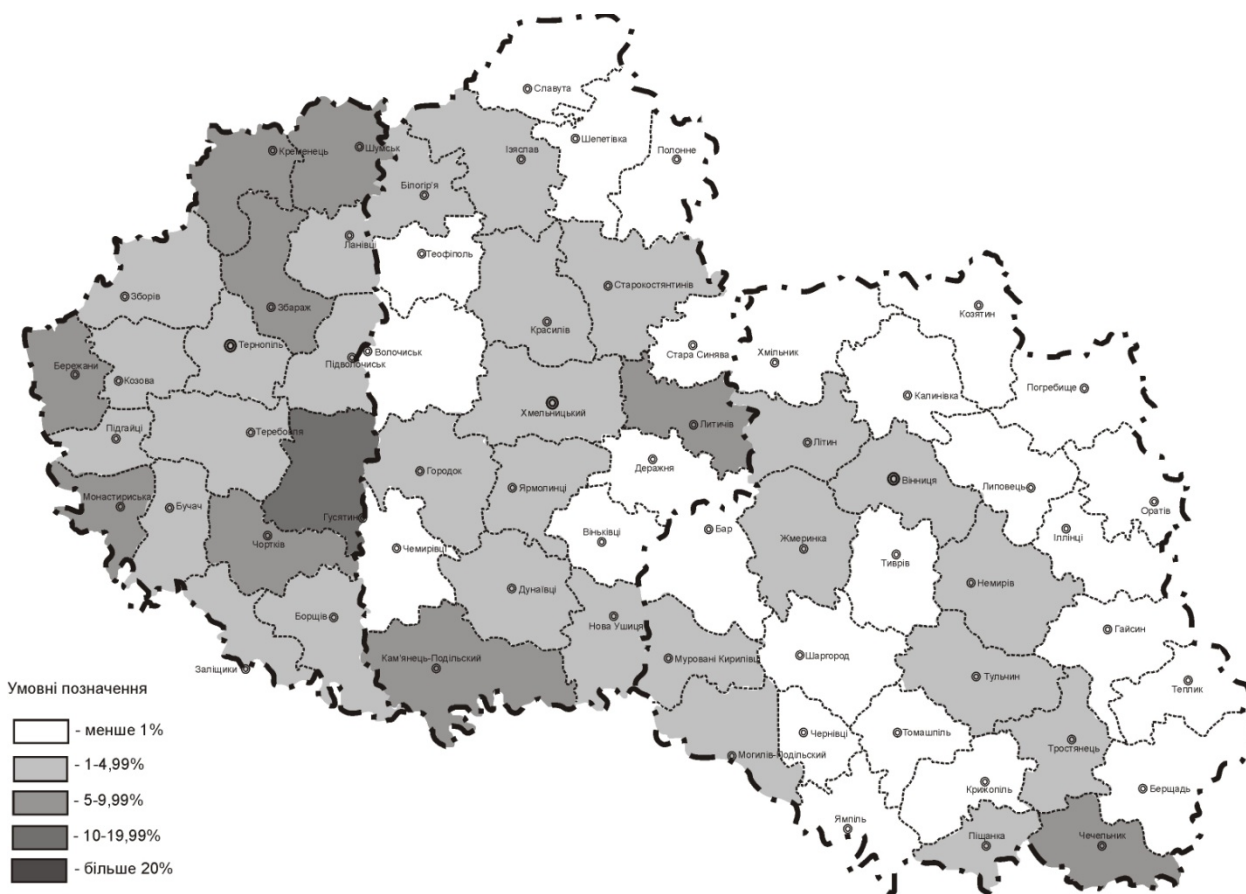

Рис. 1. Заповідність адміністративних районів Поділля станом на 2008 р.(без врахування господарських і рекреаційних зон ПНП і РЛП)

Особливе місце у регіональній мережі посідає Подільський природний національний парк, частка якого у структурі заповідних площ Поділля у 2008 році становила 57%, що свідчило про необґрунтоване залучення до теренів парку всіх категорій земель. Так частка сільськогосподарських земель у структурі земельного фонду даного заповідного об'єкта становить близько 75%. В той же час тільки 3015 га із виділених площ надано парку у постійне користування. Площа товтрового пасма, яке має важливе природоохоронне, пізнавальне, наукове значення, в границях парку не перевищує 48000 га (18% загальної площі). То ж очевидна спроба

створення найбільшого в Україні заповідного об'єкту в основному за рахунок сільськогосподарських угідь і поселенських земель.

Така ж ситуація простежується в межах регіонального ландшафтного парку “Дністровський каньйон” площею понад 42000 га, третина земель якого припадає на населені пункти, присадибні ділянки та орні землі, в границях яких екологічні обмеження ведення господарства практично не дотримуються. Таким чином, на значній частині площ природо-заповідного фонду заповідний режим є малоефективним. Парадоксальним є той факт, що вся площа національних чи регіональних

ландшафтних парків рахується заповідною і облікується такою в офіційній статистичній звітності, хоча доречним було б відносити до заповідних площ ПНП та РЛП лише площі заповідних зон відповідних парків.

Малоефективними з точки зору повноцінного збереження природи є такі поширені категорії заповідання як загальнозоологічні заказники, якими зайнято на Тернопіллі 38,59% заповідних площ. До їх складу віднесені орні землі, населені пункти, дороги; природні ландшафти в межах яких охороняється тільки зоологічний компонент, при необмеженій господарській діяльності. Облікувати як заповідні землі тут необхідно місця гніздування чи виведення потомства, якими безумовно є водноболотні, лісові, лісово-чагарникові, наскельно-степові масиви вказаних заказників.

Тому в процесі створення проектних моделей екомереж при обґрунтуванні їх основних структурних елементів (природних ядер та екологічних коридорів) необхідно переглянути режими природозаповідання загальнозоологічних заказників: частину їх реформувати і перевести у ландшафтні заказники для ефективного збереження всього природного комплексу. При створенні перспективних національних природних і регіональних ландшафтних парків залучати до їх складу якомога менше площ господарського призначення, оскільки вони не несуть жодного природоохоронного навантаження, а можуть бути долучені до захисних зон наявних заповідних об'єктів.

Власне таку практику переслідували природоохоронці, створюючи нові національні природні і регіональні ландшафтні парки на теренах Подільських областей. У 2009 і 2010 роках на Поділлі створено три національні природні парки: «Кременецькі гори» і «Дністровський каньйон» на Тернопільщині, «Кармелюкове Поділля» на Вінничині. В результаті площа заповідних територій під НПП зросла до 297664 га, що складає понад 51% площ заповідного фонду. Поява нових шести регіональних ландшафтних парків на теренах Вінницької області сприяла росту частки РЛП у функціональній структурі ПЗФ Поділля до 14,5%. Таким чином, частка заповідних об'єктів природоохоронно-рекреаційного значення зросла на Поділлі до 65,5%, що сприяє організації туристсько-рекреаційної діяльності в межах поліфункціональних заповідних об'єктів.

Певні зміни функціональної структури територій і об'єктів ПЗФ Поділля зумовлені змінами кількості заказників, займаних ними площ і їх часткою у структурі заповідних об'єктів (24%).

Враховуючи 2,1% площ зайнятих під природним заповідником «Медобори», сукупна частка заповідних територій у складі категорій особливої охорони складає на Поділлі 91,6%.

Аналіз особливостей просторової структури мережі територій та об'єктів ПЗФ Поділля дає підстави зробити висновки про домінуючу

приуроченість заповідних територій до долин річок Дністер і Південний Буг, Товтровою і Кременецького кряжів, заліснених опільських, малополіських і середньобузьких ландшафтів. Разом з тим освоєні вододільні ділянки Подільської і Придніпровської височин відзначаються низькою заповідністю. Серед фізико-географічних областей найбільш повно репрезентовані природні комплекси заповідними об'єктами у Західному Поділлі. Тут функціонують природний заповідник, національний природний парк, регіональні ландшафтні парки, чисельні заказники, пам'ятки природи, що вказує на повноцінну структуру територій та об'єктів ПЗФ, високу частку заповідних площ.

Проте окремі ландшафти і групи ландшафтів Західного Поділля не належно репрезентовані заповідними об'єктами, які б гарантували збереження ландшафтного і біотичного різноманіття. Це стосується вододільних місцевостей ландшафтів Тернопільського плато, Гусятинського ландшафту.

Найменш репрезентовані заповідними об'єктами ландшафти Північної області Придніпровської височини та Центральної області Придніпровської височини у межах Вінницької області, що свідчить про недостатній рівень вивченості і дослідженості природоохоронних аспектів даних ландшафтів.

Перспективу оптимізації заповідної мережі Поділля необхідно проводити з урахуванням ролі заповідних територій в якості основних структурних елементів природоохоронної системи. Питання розбудови регіональної екомережі і реформування територій та об'єктів ПЗФ Поділля обґрунтовані у монографічному дослідженні Л.П.Царика «Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем: концептуальні підходи, практична реалізація»[10]. Автором запропонована докорінна зміна структури землекористування, частка площ в межах адміністративних одиниць під структурні елементи регіональних екомереж, створення понад сотні нових територій та об'єктів ПЗФ.

Разом з тим на території Хмельниччини першочерговими заходами розбудови перспективної мережі територій та об'єктів ПЗФ є створення ключових заповідних об'єктів у всіх ландшафтних районах (заказників, регіональних ландшафтних парків, тощо площею понад 500 гектарів). Відсутність таких заповідних об'єктів спостерігається у центральній і північній частинах області На особливу увагу заслуговує необхідність створення крупного регіонального ландшафтного парку у верхній течії річки Південний Буг для поєднаного збереження чисельних рідкісних видів рослин і тварин і місць їх відтворення та цілеспрямованого розвитку рекреаційного потенціалу територій, що входять у сферу впливу обласного центру. Крім того є всі передумови створення значного за площею Славутського РЛП у лівобережно-

горинській частині заліснених поліських ландшафтів з великою кількістю мальовничих озерць, що сприятиме збереженню природної рослинності потенційного екокоридору з чисельними рідкісними видами рослин і тварин і створенню передумов формування перспективного природного ядра. Доречно створення низки заказників гідрологічно-орнітологічного профілю у верхніх заболочених частинах річкових долин для збереження водно-болотних угідь з особливою рослинністю і тваринним світом і закладення передумов діяльності локальних екокоридорів. Західніше містечка Віньківці, між населеними пунктами Петрашівка-Станіславка-Віньківці доречно створити великий за площею лісовий заказник, який знаходився би на перетині міграційних шляхів широтного і меридіонального напрямків. Ландшафтний заказник площею понад 1000 га доречно створити у мальовничій долині річок Ушиці і Ушки між населеними пунктами Велика Кужелева-Мала Кужелевка-Джуржівка-Гута-Морозівська.

Водночас особливої уваги потребує розширення категорій заповідання в усіх ландшафтних і адміністративних районах, укрупнення заказників та створення мережі регіональних ландшафтних парків. Зокрема: Хмільницького, Калинівського, Козятинського, Іллінецького, Ладизинського, Тростянецько-Бершадського, Ямпільського, Могилів-Подільського, Муровано-Кирилівського, Гніваньського, Барського, Літинського РЛП. Особливих радикальних природоохоронних і природоренатуралізаційних заходів потребують північно-східні райони відрогів Придніпровської височини з обмеженим природно-заповідним потенціалом. У центральній радіаційно забрудненій частині Вінницької області, умовному чотирикутнику між населеними пунктами Гайсин, Тиврів, Шаргород, Крижопіль, доцільним є створення крупних заповідних територій з частковою зміною акцентів природокористування. Доречно розширити межі існуючих ботанічних заказників

Іллінецького та Дашівського, що репрезентують плакорні подільські діброви за рахунок прилеглих лісових територій, з метою формування повно цінного природного ядра. В області є необмежені можливості для облаштування декількох лісових заказників. Зокрема доречно створення лісових заказників у Шпиківському лісництві, в околицях Жмеринки, Копайгорода, Літинському, Погребищецькому, Козятинському районах. Певні рекомендації і обґрунтування створення перспективних заповідних об'єктів Вінничини представлені у працях А.Гудзевича, [3], А.Гудзевича, Н.Баюрко, В.Поліщука, Л.Степанкова [2]; О.Мудрака, Л.Кирилюка, Є.Ворони [6], О.Мудрака, Г.Мудрак [7]; Л.Царика [10] тощо.

Висновки. В результаті проведеного аналізу і оцінки функціональної і територіальної структур заповідної мережі Поділля можна зробити такі заключення:

- впродовж 2009-2011 років відбулось покращення функціональної структури територій та об'єктів ПЗФ Поділля за рахунок росту часток заповідних територій у складі основних категорій заповідання до 91,6%;

- водночас доволі низькою є частка заповідних площ в межах природних заповідників, заказників, заповідних урочищ – категорій з найоптимальнішим режимом охорони природи (26,8%);

- просторова структура заповідної мережі Поділля є доволі строкатою як в межах ландшафтних районів, так і адміністративних районів, що свідчить про просторову недосконалість і малоефективність наявної заповідної мережі;

- виділення земель, складових регіональної екомережі, доцільно поєднати зі створенням нових функціональних і просторових елементів (заповідних об'єктів) перш за все у кожному із ландшафтних районів для повноцінної репрезентації ними біотичного і ландшафтного різноманіття.

Література:

1. Брусак В.П., Гнатюк Р.М., Зінько В.В., Кравчук Я.С. Перспективи формування природоохоронної системи Поділля // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 1998. - №2. – С. 180-187.
2. Гудзевич А., Баюрко Н., Поліщук В., Стефанков Л. Особливості господарської зони проектованого національного парку на Вінничині // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2004. - №2. – Ч.2. – С. 221-226.
3. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінничина. – Вінниця, 2002. – 147с.
4. Заповідне Поділля: краєзнавчі нариси. / За ред.: Денисига Г.І., Любченка В.С. – Вінниця: Видавництво “Тезис”, 2000. – 104с.
5. Заповідні перлини Хмельниччини / під ред. Т.Л.Андрієнко. – Хмельницький: ПАВФ „Інтрада”, 2006. – 220.
6. Мудрак О., Кирилюк Л., Ворона Є. Про необхідність створення національного природного парку „Центральне Поділля”. // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. №2. Частина 1. – 2004. – С. 226 - 231.
7. Мудрак О.В., Мудрак Г.В. Регіональні ландшафтні парки – основа екологічної мережі Вінницької області // Перший всеукраїнський з'їзд екологів. Тези доповідей. – Вінниця: Універсам – Вінниця, 2006. – с. 306.
8. Пащенко В.М. Гуманістичність екомережі: географічний аспект/ Український географічний журнал – 2004, № 3, С. 29-35
9. Царик Л.П. Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем (концептуальні підходи, практична реалізація). Монографія. Тернопіль: „Підручники і посібники”, 2009. - 320 с.
10. Царик Л.П. Мережа природоохоронних об'єктів і територій Поділля: стан, проблеми, перспективи. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2006. - №1. – С. 135-142.
11. Царик Л.П. Регіональна екологічна мережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської

Резюме:

Царик Л. ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ТЕРРИТОРИЙ И ОБЪЕКТОВ ПЗФ ПОДОЛЬЯ: ПРОБЛЕМЫ, ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ.

Проанализированы изменения функциональной структуры территорий и объектов ПЗФ Подолья за период 2000-2011 годов за административными областями, исследованы деструктивные тенденции образования малоэффективных форм охраны природы на территории Тернопольской и Хмельницкой областей в прошлом, обмотивированы предложения по оптимизации заповедной сети региона.

Ключевые слова: пространственно-функциональная структура, территории и объекты ПЗФ, оптимизация заповедной сети, экосеть.

Summary:

Tsaryk L. TERRITORIAL STRUCTURE AND FUNCTIONAL AREAS AND FACILITIES NRF PODOL: PROBLEMS AND WAYS OF OPTIMIZATION.

The changes in the functional structure of territories and objects of the NRF for the period 2000-2011 Podolia years of administrative regions studied destructive tendencies of education inefficient forms of nature protection on the territory of Ternopil and Khmelnytsky regions in the past, obmotivirovany suggestions for optimizing the reserve network in the region.

Keywords: spatial-functional structure, the NRF areas and sites, optimization of reserved network, econet.

Рецензент: проф. Сивий М.Я.

Надійшла 03.02.2011р.

УДК 502.15(477.8)[502.15+502.171](477.8)

Клавдія КІЛІНСЬКА

АЛГОРИТМ МЕТОДУ ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТІВ ТА АВТОПРОГНОЗУ ПРИ ВИВЧЕННІ ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ КАРПАТО-ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ)

У статті запропоновано використання методу головних компонентів та автопрогнозу для вивчення природно-господарської різноманітності території. Методика базується на виявленні переважаючих видів природокористування, використанні часового ряду (не менше 50-ти років), що характеризує види природокористування, створенні прогнозних моделей природно-господарської різноманітності.

Ключові слова: метод головних компонентів, автопрогноз, природно-господарська різноманітність, головні компоненти процесу природокористування, прогнозні моделі природно-господарської різноманітності.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Метод головних компонентів апробований на рівні визначення екологічної безпеки території України. Обрані за основні критерії (оцінка, рангування території за рівнем загрози, екологічна безпека) дозволяють науково обґрунтувати стратегію прогнозування та нейтралізувати екологічно критичні ситуації. Цьому питанню присвячена дана публікація, основною метою якої є презентація методу головних компонентів та автопрогнозу для вивчення природно-господарської різноманітності території. Методика базується на виявленні переважаючих видів природокористування, використанні числового ряду що характеризує природокористування, (не менше 50-ти років), створенні прогнозних моделей природно-господарської різноманітності, що сприятиме виявленню екологічного стану території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання природно-господарських процесів висвітлюються в працях українських вчених М.В. Багрова, В.А. Барановського, М.Д. Гродзинського, Г.І. Денисика, О.Ю. Дмитрука, К.Й. Кілінської, І.П. Ковальчука, А.В.Мельника, П.Г. Шищенка, російських вчених – Н.І. Ахтирцевої, Є.П. Бес-

соліцина, Л.П. Богданова, І.П. Герасимова, В.М. Гохмана, А.В. Дончевої, К.М. Дьяконова, Т.В. Звонкової, К.В. Зворикіна, Л.К. Казакова, Ю.М. Куражковського, Ф.А. Максютова, Ф.М. Мількова, Л.І. Мухіної, І.І. Невяжського, В.Б. Позднеєва, В.С. Преображенского, М.Ф. Реймерса, О.Г. Рогожина, Т.Г. Рунової, Ю.Г. Саушкіна, В.Б. Сочави, зарубіжних вчених – Г. Байрона, Р. Готланда, Г. Мірдаля та ін. У більшості випадків природокористування та його процеси базуються на екологічно урівноваженому функціонуванні взаємопов'язаних і взаємно висвітлюються на рівні аналізу природних умов та їх господарського використання. Метод головних компонентів та автопрогноз апробований для визначення екологічної безпеки території (В.М. Гесць, Т.С. Клебанова, та ін., 2005; С.О. Бородич, 2001; Черкашин, 1980).

Територія Карпато-Подільського регіону (КПР) України, в плані господарського використання, характеризується багатофункціональним природокористуванням. В межах Подільської височинної області переважає сільськогосподарсько-поселенсько-водно-лісове, на території Українських Карпат – лісо-поселенсько-сільськогосподарсько-рекреаційне природокористування.